

Aytac Fizuli qızı İsmayılı¹⁶

60-70-Cİ İLLƏR POEMASINDA LİRİK BAŞLANGIC

Giriş. XX əsrin ortalarında dünya ağılla, fikirlə, elmin gücü ilə səciyyələnən yeni mərhələyə keçid edir. Bu illər ədəbiyyatda yeniləşmə dövrü kimi səciyyələndirilir. 60-cı illərdə baş verən siyasi-ictimai proseslərdən irəli gələrək bədii fikrin ifadəsində qoyulan maneələr aradan qaldırılır. Elmi texniki inqilab, xalqların azadlıq uğrunda mübarizəsi ədəbiyyatda yeni meyl, fikir, ideya gedişatının təşəkkülünü tələb edir. İnsan bədii ədəbiyyatın əsas mövzu və predmetinə çevrilir. Şairləri düşündürən mövzu və problematikanın çərçivəsi genişlənir. Onlar daha çox əhəmiyyət kəsb edən insan, zaman, dünya onun bu günü və gələcəyi ilə bağlı mətləblərə diqqət edirlər.

Əsas hissə. 60-70-ci illərdə poeziyanın xüsusiyyətləri əvvəlki onilliklərdən təcrid olunaraq yaranmayıb. Bu mərhələ bütöv sovet ədəbi prosesi xüsusilə də müharibədən sonra yaranmaqda olan ədəbi amillərlə birgə yaranmışdır. Poeziya yeni bir mərhələyə daxil olur, onun mövzu, problematikasındakı, obrazlar aləmində genişlənmə, həmçinin ifadə, təsvir və detalların istifadəsində konkretləşmə müşahidə olunur. Lirik başlanğıcın güclənməsi bu illər lirik və epik səpkili poeziyanın yeni inkişaf mərhələsini səciyyələndirən xarakterik xüsusiyyətlərdən biridir: “Bu günün şeiri üçün bütövlükdə lirizmin – fərdi başlanğıcın qüvvələnməsi səciyyəvidir. Bu lirizm əlbəttə, müasir poeziyamızdakı epizm ənənəsini bir keyfiyyət, mahiyyət kimi aradan qaldırmır, əksinə, bu və ya digər dərəcədə epizmin özünün də spesifik təzahür üsullarından birinə çevrilir” [1, s. 70].

Poema janrının da mövzu dairəsi genişlənir, yeni mövzular meydana çıxır, o cümlədən hiss və fikirlər fəallıq qazanır, lirik, analitik başlanğıca meyl güclənir. Dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər, elmi texniki inqilab poeziyanın diqqətini insan, onun psixikasına istiqamətləndirir. Şairlərin dünyaya, həyata bu qədər gen prizmadan yanaşması, poemada lirik başlanğıcın, hiss və həyəcanların artması ilə nəticələnir. Yaşar Qarayev poema janrında müşahidə edilən forma dəyişməsinə bu şəkildə xarakterizə edir: “Lirik poema, poem-sənəd, poema-müraciət, asso-siativ kompozisiya əsasında qurulan poema monoloq və s. bu formalar son beş ilin Azərbaycan poemaları üçün də səciyyəvidir. Lirik prinsipin üstünlüyü onların hamısının kompozisiyası əsasında durur” [3, s. 93]. İnsanın cəmiyyət qarşısında daşdığı öhdəliklər poemada geniş vüsət alır, süjet ardıcıl şəkildə davam etmir, canlandırılan hadisələr epizodik xarakteri ilə səciyyələnir, lirik başlanğıc güclənir. Poemanın lirik-fəlsəfi mahiyyəti insanın mənəvi aləminin, hisslərinin ifadə olunmasında əsas poetik meyara çevrilir. Cabir Novruzun “İnsan himnləri” poeması bu baxımdan səciyyəvidir. Şair dünyada baş verən hadisələri poetik cəhətdən şərh etməyib, fəlsəfi istiqamətdən yanaşır, analiz edir. Yeni forma imkanlarından olan monoloqla mənəvi sərvətləri dünyanın ziddiyyətləri, problemləri fonunda mənalandırır. Lirizm, intellektuallıq, fəlsəfi çalarlar, emosionallıq poemanı səciyyələndirən əlamətlərə çevrilir, bədii ümumiləşdirməyə meyl güclənir.

İnsan və zaman, insan və dünya poeziyanın əsas tədqiqat obyektinə çevrilir. Zaman, yaş, ömür mövzusu lirik başlanğıcı şərtləndirir. Zaman haqqında düşüncələr Cabir Novruz yaradıcılığının poetik məziyyətlərindəndir. Şairin yaradıcılığı zamanın obyektiv varlığının dərkini genişləndirməyə istiqamətlənir. Monoloq formasında yazılmış “Zaman” lirik-fəlsəfi poemasında zaman əsərin poetik təhlil predmetinə çevrilir. İnsan və zaman problemlərinin mənalandırılmasında lirik düşüncə uyğun forma kimi çıxış edir. Poemada lirizmin epizmi üstələməsi dünyanın qayğıları, onun insan qəlbində doğurduğu narahatlıqların ifadə olunmasından irəli gəlir. Düşüncələr axını, daxili nitq forması poemanın xarakterik xüsusiyyətinə çevrilir.

Bu dövr poemalarda müasir mövzulara müraciətin güclənməsi müşahidə olunur. Poeziyanın əsas istiqaməti dünyanın qlobal həyəcanlarının, insanın daxili aləmi ilə fikir aləminin vəhdətinin ifadəsinə yönəlir. Müasir mövzulara həsr edilən poemalarda əmək adamının obrazı yaradılır. Nəbi Xəzrinin “Günəşin bacısı”, “İki xəzər”, Əliağa Kürçaylının “Bakılı Kolumb”, Tofiq Bayramın “Fəhlə danışır”, Fikrət Qocanın “Ulduzlu düşüncələr” kimi poemalarında insan və onun əməyi poetik ifadəsini tapır.

İnsan və təbiət, insan və zaman, insan və dünya kimi qlobal problemlər ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığında yeni üsulda ifadə olunur. Lirik, mediativ başlanğıcın ön plana keçmiş olduğu əsərlərdə fikir və düşüncə emosional amillə vəhdət halında müşahidə olunur. Dünyanın gələcəyi üçün narahat insan obrazı, humanizm Rəsul Rzanın “Xəstələr evində reportaj”, Cabir Novruzun “Kəndimizin antik heykəli”, Nəbi Xəzrinin “Şəhidlər və şahidlər”, Cabir Novruzun “Qərbi Berlin” poemalarında öz əksini tapır. Nəbi Xəzrinin “Şəhidlər və şahidlər” poemasında dünya üçün narahat lirik qəhrəmanın keçirdiyi həyəcanları, hissləri ifadə olunur:

Eşit məni,
İnsan oğlu,
Ümman oğlu,
Tufan oğlu,
İti saxla ürəyinin
Qəzəb dolu
silahını
Sən unutma
Günahkarlar
günahını [4, s. 123].

¹⁶ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı, kiçik elmi işçi
ORCID.org/0000-0001-6969-3420, e-mail: ismayiliaytac94@gmail.com

İnsanın taleyinə, özünəxas əlamətlərinə poeziya həssaslıqla yanaşır. İnsan daha böyük bir məqsədə xidmət edir, onun fonunda dünyanın taleyinə, zamanın qayğılarına fərdi münasibət ifadə olunur. Poeziya insan həyəcanlarını, mənəvi-əxlaqi axtarışlarını əks etdirir. Bununla bağlı olaraq lirik başlanğıcın, dünyanı lirik qavramağın artması poeziyanın spesifikasını səciyyələndirir. "Yetmişinci illər poeziyasında lirik başlanğıcın güclüliyü davam edir. Doğrudur, bu lirikanın özündə də epik məqamlar yox deyildir; təhkiyəvi başlanğıca əsaslanan poemalar da meydana çıxır. Ancaq bununla belə poeziyada lirika aparıcı, üstün təmayüldür" [2, s. 55]. Bu illərdə insan, onun daxili dünyası poeziyanın predmetinə, cəmiyyəti göstərmək üsuluna çevrilir. Humanizm ideyaları poeziyanın tərkibində müəllif mövqeyini ifadə edir.

Poeziyada ənənəvi mövzular fərqli formalarda işıqlandırılır. Bu illərdə çoxsaylı beynəlxalq mövzulu poeziya nümunələri yaranır. Milli azadlıq uğrunda müstəmləkəçilərə qarşı mübarizə mövzusunda yazılan əsərlərdə lirik başlanğıc epizmi üstələyir. Təbii ki, mübariz əhvali-ruhiyyənin, siyasi kəskinliyin qabarlılığı ilə səciyyələnən beynəlxalq mövzulu poemalar birdən-birə yaranmamışdı, öz başlanğıcını Səməd Vurğunun "Ölüm kürsüsü", "Zəncinin arzuları", Mikayıl Müşfiqin "Azadlıq dastanı" və başqa poemalardan götürür. Bu mövzulu poemalarda ümumiləşdirmə əsərin təsir qüvvəsini artırır. İctimai-siyasi poemalarda lirika qabarlıqlaşır, publisistik pafos bir çox şairlərin yaradıcılığında əsas yer tutur. Bu növ poemalardan biri Sabir Rüstəmxanlının "Bütövlük" lirik poemasıdır. Vyetnam xalqının azadlıq uğrunda mübarizəsinə həsr edilən poema lirik tərənnüm əsasında, müraciət formasında yazılıb.

60-70-ci illər poemasında da lirik başlanğıc önə keçməsindən irəli gələrək ənənəvi süjet forması zəifləyir, hadisələr arasında əlaqə ümumiləşdirmə, fikrin assosiativ ifadəsi ilə yadadır. Fikrin assosiativ düzümü dünyanın müxtəlif yerlərində və tarixi mərhələdə baş verən hadisələrin şairlərimizi müasir dövrdə narhat edən mənəvi-əxlaqi problemləri ifadə etmək üçün geniş imkanlar açır. Bu tipli poemalardan Ayaz Vəfalının "Dörd yaşında fikir çəkdim", Rəsul Rzanın "Min dörd yüz on səkkiz", Cabir Novruzun "İtmiş kəndin nağılları", Fikrət Qocanın "Ağ cığır", İsa İsmayilzadənin "Böyüdülmüş şəkillər" qeyd edə bilərik. Poemada süjet ünsürləri özünü müxtəlif formalarda göstərir. Lirik təhkiyənin güclü olduğu Cabir Novruzun "İtmiş kəndin nağılları" poemasının bir hissəsi mikrosüjetlər təşkil edir. Hadisələrin məğzinin ifadəsi üçün ayaniliyə, konkretliyə meyl edilir. Hər kiçik süjetdə şair kəndə yaşayan, məhv edilən ailələrin faciəsini qələmə alır. Artan kədər hissi, emosionallıq lirikmin güclənməsini şərtləndirir. Müharibə motivləri şairlərin təfəkküründə assosiasiyalar doğurur. Bəşəri problemlərin ifadəsi real, həyatı detallar, predmetlər vasitəsi ilə mənalandırılır. Ayrı-ayrı faktlar, hadisələr ümumiləşdirilmiş mətləblərin açılmasına xidmət edir.

Poemalarda lirikləşmə, ictimai-psixoloji təhlil həm forma əlamətlərində, həm də həyata, zamanın hadisələrinə münasibətdə müşahidə olunur. Poemada xatirə ünsürü üstünlük təşkil edir, şairlər ömürlərinin uşaqlıq illərini əsərə gətirirlər. Rəsul Rzanın "Xatirlər düzümü", Fikrət Sadığın "Atam qayıtdı", Əliəğa Kürçaylının "Uşaqlıq", Musa Yaqubun "Un işığı" poemaları xatirə formasında qələmə alıb. Rəsul Rza xatirə üslubunda yazdığı "Xatirlər düzümü" poemasını mövcud şəraitin hərtərəfli təsvirini verərək başlayır. Poemanın mərkəzində Sabit Rəhmanın həyatı canlandırılır, ölümündən doğan kədər ifadə olunur. Rəsul Rza həmçinin bir sıra Azərbaycan yazıçıları ilə keçirdiyi günləri, onların qarşılaşdığı çətinlikləri yada salır.

Lirik başlanğıcın güclənməsi tarixi mövzuda yazılan poemalarda da müşahidə olunur, epik elementlər arxa plana keçir. Keçmiş və indi qarşı-qarşıya qoyulur, indiki dövrün qayğıları ilə keçmişə qayıtməsi müasirliyi səciyyələndirir. Tarixə müraciət edən şairlərin əsas məqsədi gələcək nəsillər üçün ibrət dərslidir. Bəxtiyar Vahabzadənin "Uzun nəğmələrim" (1966), Süleyman Rüstəmin "Səbuhiyəni düşünərkən" (1962), Fikrət Sadığın "Ömrün bir günü", Nəbi Xəzrinin "Mənim babam baxan dağlar" kimi poemalar xalqın tarixinə, görkəmli şəxsiyyətlərə həsr edilmişdir. Nəbi Xəzrinin "Mənim babam baxan dağlar" poemasında tarixi mövzu fərqli istiqamətdə işlənib. Lirik təhkiyənin mərkəzində lirik qəhrəmanın Hələb şəhərinə getməsi, Nəsimi türbəsinə ziyarət etməsi, keçirdiyi hisslər və onun düşüncələrinin ifadəsi dayanır. Hadisə süjeti əsasında qurulmayan poemada anımlar və düşüncələrin əvəzlənməsi, monoloq və dialoqun sintezi kompozisiyanın əsasını təşkil edir. Şairlər ictimai-siyasi, tarixi, müharibə və dövrün mühüm problemlərindən olan təbiət mövzusunda müasirliyin işığında nəzər salır. Poeziyada təbiət mühüm fəlsəfi, mənəvi-əxlaqi məzmun kəsb edir. Cəmiyyət və təbiət poeziyada vəhdət halında nəzərə çarpır. Elmi texniki inqilab insan və təbiət konsepsiyasında qoyulur.

Nəticə. XX əsrin 60-70-ci illər Azərbaycan poemalarında yeni keyfiyyət dəyişikliyi, lirik elementlərin fəallıq qazanması ilə səciyyələnir. Müasir dünya, elmi texniki inqilab, cəmiyyətdə baş verən hadisələr poema janrına, onun formasına təsir göstərir. Lirik poemanın yeni tipləri formalaşır. Assosiasiyalar, anımlar, hadisələr arasında məntiqi əlaqə, lirik-fəlsəfi monoloqlar, müraciətlər əsas bədii vasitələr kimi müasir poemalarda geniş istifadə olunur. Mənəvi-əxlaqi dünyaya, real həyata, hadisələrə artan maraq, ümumiləşdirmələr ədəbi janr və formaların yeniləşməsi ilə nəticələnir. Poetik fikir fəlsəfi-psixoloji keyfiyyəti ilə seçilir. Dəyişən zaman formaya da öz təsirini göstərir. Bu dəyişikliklər poema janrının da forma və strukturundan yan keçmir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ədəbi proses-76. Bakı: Elm, 1977, 158 s.
2. Ədəbi proses-77. Bakı: Elm, 1978, 159 s.
3. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, V cild. Bakı: Elm, 2015, 632 s.
4. Nəbi Xəzri. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə. IV cild. Poemalar və tərcümələr. Bakı: Yazıçı, 263 s.

Açar sözlər: poema, lirik poema, lirizm, lirik qəhrəman, lirik başlanğıc

Key words: poem, lyric poem, lyricism, lyric hero, lyric beginning

Ключевые слова: стихотворение, лирическое стихотворение, лиризм, лирический герой, лирическое начало

Xülasə

Məqalədə 60-70-ci illər poemasının spesifik xüsusiyyətlərindən olan lirik başlanğıcın önə keçməsi araşdırılır. Bu illərdə ədəbiyyatın aparıcı istiqamətini azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizəyə çağırış motivləri təşkil edir. Şairlər də vətənin, xalqın taleyinə biganə qala bilmirlər, həmçinin dünyada baş verən hadisələri, onun mürəkkəb mənzərəsini canlandırırlar. Araşdırma zamanı müəyyən olunur ki, poemalarda lirik qəhrəmanın, yaradıcı şəxsiyyətin duyğu və düşüncələr aləmi inikas olunur. Lirik mənin dünya, zaman üçün keçirdiyi narahatlıqlar, təbiət və məişətin xırda təfərrüatları əsasında həyat həqiqətləri ümumiləşdirilir. Şairlərin dünyaya, həyata bu qədər gen prizmadan yanaşması, poeziyada lirik başlanğıcın, hiss və həyəcanların artması ilə nəticələnir. Dünyanı lirik mənimsəmə şairləri birləşdirən ortaq cəhət olduğu kimi onların yaradıcılığı fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilir. İnsanın mənəvi aləmini canlandırmaq ön planda idi. Elmi texniki inqilab, insanın hərtərəfli araşdırılmasından irəli gələrək poemada analitik, lirik-fəlsəfi fikir təmayülü güclənmişdir. Tədqiqat zamanı aydın olur ki, lirik poemanın formasında dəyişikliklər müşahidə olunur, poema-monoloq, poema-müraciət, poema-dialoq kimi tipləri üstünlük qazanır. Poemada hadisələrin əlaqələndirilməsi üsulu, assosiasiyalar, anımlardan şairlər geniş istifadə edir.

Lyrical beginning in poems of the 60-70s

Summary

The article examines the prominence of the lyrical beginning, which is one of the specific features of the poems of the 60s and 70s. In these years, the leading direction of the literature is formed by the motifs of the call to struggle for freedom and independence. Poets also cannot remain indifferent to the fate of the homeland and the people, and also revive the events happening in the world and its complex picture. During the research, it is determined that the world of emotions and thoughts of the lyrical hero, the creative personality is visualized in the poems. Lyric summarizes the truths of life based on my worries about the world, time, nature and small details of everyday life. Poets' approach to the world and life from such a genetic perspective results in the increase of lyrical beginning, feelings and excitement in poetry. As the lyrical mastery of the world is a common aspect that unites poets, their creativity is distinguished by its individual characteristics. Reviving the spiritual world of man was in the foreground. Analytical, lyrical-philosophical tendency in the poem has strengthened as a result of the scientific and technical revolution, the comprehensive investigation of the human being. During the research, it becomes clear that there are changes in the form of the lyrical poem, such types as poem-monologue, poem-appeal, poem-dialogue are gaining priority. Poets widely use the method of connecting events, associations, and memories in the poem.

Лирическое начало в стихиях 60-70-х гг

Резюме

В статье рассматривается выделенность лирического начала, которая является одной из особенностей стихотворений 60-70-х годов. В эти годы ведущее направление литературы формируют мотивы призыва к борьбе за свободу и независимость. Поэты также не могут оставаться равнодушными к судьбе Родины и народа, а также оживляют происходящие в мире события и его сложную картину. В ходе исследования установлено, что в стихотворениях просматривается мир эмоций и мыслей лирического героя, творческой личности. Лирика обобщает истины жизни, основанные на моих переживаниях о мире, времени, природе и мелких деталях повседневной жизни. Подход поэтов к миру и жизни с такой генетической точки зрения приводит к усилению лирического начала, чувств и волнения в поэзии. Поскольку лирическое освоение мира является общим аспектом, объединяющим поэтов, то их творчество отличается индивидуальными особенностями. Возрождение духовного мира человека было на первом плане. Аналитическая, лирико-философская тенденция в поэме усилилась в результате научно-технической революции, всестороннего исследования человека. В ходе исследования становится ясно, что происходят изменения в форме лирического стихотворения, приоритет приобретают такие типы, как стихотворение-монолог, стихотворение-обращение, стихотворение-диалог. Поэты широко используют прием соединения событий, ассоциаций, воспоминаний в стихотворении.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Hicran Nəsimova